

ՀԱՅ ԼԵԶՎԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎԱՆԻ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉԸ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Մ.Ա. Սարգսյան

Ականավոր լեզվաբան-փիլիսոփա, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադ. Էդուարդ Աթայանը ծնվել է 1932թ. փետրվարի 10-ին, Երևանում: Դպրոցական կրթությունն ավարտել է ոսկե մեդալով, բուհականը՝ գերազանցության դիպլոմով: Բուհական կրթությունը ստացել է Երևանի օտար լեզուների ինստիտուտում, այնուհետև սովորել ասպիրանտուրայում՝ ընդհանուր լեզվաբանություն մասնագիտացմամբ: Ասպիրանտուրան ավարտելուց հետո անցել է դասախոսական աշխատանքի՝ դասախոս, ավագ դասախոս, դոցենտ, պրոֆեսոր: Դասախոսական աշխատանքը Աթայանի գիտամանկավարժական գործունեության անքակտելի մասն էր. մինչև կյանքի վերջը գիտնականն աշխատել է Երևանի պետական համալսարանում:

Էդ. Աթայանը գիտական և դասախոսական աշխատանքը հմտորեն զուգակցել է կրթության կազմակերպման գործին՝ ղեկավարելով Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան ռուսաց և օտար լեզուների մանկավարժական ինստիտուտի լեզվաբանության ամբիոնը, այնուհետև Երևան պետական համալսարանի ռումանագերմանական բանասիրության, լեզուների տիպաբանության, ռուսաց լեզվի տեսության և մեթոդիկայի ամբիոնները:

1965թ., հաջողությամբ պաշտպանելով թեկնածուական ատենախոսությունը, Էդ. Աթայանին շնորհվել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, իսկ 1984թ., մեծ լեզվաբանը, ընդլայնելով իր գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը, պաշտպանում է դոկտորական ատենախոսություն «Լեզվական և արտալեզվական իրա-

կանության փոխհարաբերության կարգային-մեթոդաբանական քննություն» թեմայով (ռուսերեն)՝ ստանալով փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան: Նրա այդ և մյուս աշխատությունների վերաբերյալ բարձր կարծիք են հայտնի աշխարհահռչակ գիտնականներ Լ. Ելմսլեր, Ա. Լոսեր և ուրիշներ: Պաշտպանությունից երկու տարի անց (1986թ.) Աթայանն ընտրվում է ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, իսկ տասը տարի անց (1996թ.)՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս:

Էդ. Աթայանի գիտական ժառանգությունն իր ուրույն տեղն ունի ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային լեզվաբանության և հատկապես լեզվափիլիսոփայության մեջ: Գիտնականը թողել է գիտական և մշակութաբանական-հրապարակախոսական հարուստ ժառանգություն՝ բազմաթիվ մենագրություններ և շուրջ վեց տասնյակ հոդվածներ: Նրա լեզվաբանական ուսումնասիրությունները վերաբերում են լեզվի կառուցվածքային շարահյուսությանը, արտալեզվական իրականության և մարդկային գործունեության տարբեր դրսևորումների և լեզվի կառուցվածքի փոխհարաբերությանը:

Առավել արժեքավոր են Էդ. Աթայանի «Կառուցվածքային շարահյուսության առարկան և հիմնական հասկացությունները» (Ե., 1968, ռուսերեն), «Լեզվական ոլորտի կազմակերպման և գործառության հայեցակերպերը» (Ե., 1976, ռուսերեն), «Լեզվական աշխարհի ներքին կերպավորումը և արտաքին վերաբերությունը» (Ե., 1981), «Լեզու և արտալեզվական իրականություն. գոյաբանական համեմատության փորձ» (Ե., 1987, ռուսերեն), «Ազատությունը որպես գաղափար և որպես իրականություն» (Ե., 1992, ռուսերեն) մենագրությունները:

Գիտության մեջ յուրահատուկ մտածողության տեր լեզվաբան-փիլիսոփայի առաջին գիրքը կառուցվածքային լեզվաբանության վերաբերյալ յուրատեսակ աշխատություն է: Նրանում արդեն իսկ ընդգծվում է աթայանական մտածողության յուրահատկությունը, հայտնի փաստերից տարբերվող տեսակետների առաջաջումը, հինը, տիպիկը, հայտնին նորովի մատուցելու բացառիկ կա-

րողությունը: Էդ. Աթայանը, հավատարիմ մնալով կառուցվածքային լեզվաբանության տերմինաբանությանը, այնուամենայնիվ շեղվում է ընդհանուր օրինաչափությունից, առաջ է քաշում լեզվաբանության ուսումնասիրության նոր մեթոդ և դրանով իսկ կանխորոշում իր գործունեության ողջ ընթացքը և ուրույն ուղին: Պատահական չէ, որ հեղինակը նշում է. «Ես երբեք չէի ասի հայտնի բան, եթե հնարավոր լիներ ասել նորը, արդեն ասվածը կրկնելը կհամարեի ձանձրալի և անիմաստ»¹:

Լեզվի բնույթի հարցերի քննություննից էլ սկսվում են Էդ. Աթայանի լեզվափիլիսոփայական դիտարկումները: Հեղինակն իր հայացքներով կարծես նոր շունչ է տալիս հումբոլդտյան շրջանի լեզվամտածողությանը, կառուցվածքային լեզվաբանության և ժամանակակից մեթոդաբանությամբ հարստացնում է լեզվաբանության՝ իր ժամանակի ըմբռնումները: Լեզվափիլիսոփայական հայացքները հեղինակը աստիճանաբար զարգացնում է իր հաջորդ մենագրություններում՝ «Լեզվական ոլորտի կազմակերպման և գործառության հայեցակերպերը», «Լեզվական աշխարհի ներքին կերպավորումը և արտաքին վերաբերությունը», «Լեզու և արտալեզվական իրականություն. գոյաբանական համեմատության փորձ»: Հիշատակելի է, որ Աթայանը բնական և ընդունելի էր համարում լեզվաբանականի և փիլիսոփայականի փոխներթափանցումը: Այսպես, օրինակ՝ կարծում էր, որ լեզուն ոչ միայն աշխարհում է, այլև աշխարհի մի մասն է, բացի այդ՝ որոշ դեպքերում աշխարհն ինքն է համարվում լեզու:

Այդ աշխատություններով Էդ. Աթայանը հայ փիլիսոփայության մեջ բերում է նոր մտածողություն՝ շաղախված «լեզվական աշխարհի ներքին կերպավորման և արտաքին վերաբերության» հետ: Աշխարհը դիտարկելով որպես *Ոլորտների ոլորտ*՝ հեղինակը առանձնացնում է լեզվական և ոչ լեզվական ոլորտները: Ըստ այդմ՝ լեզվական ոլորտը՝ որպես էություն, հակադրվում է ոչ լեզվականին, բայց միևնույն ժամանակ նրա հետ կազմում է մեկ ամբողջություն:

¹ Э. Атаян, Душа и ее отображения, М., 2012, с. 18.

Հենց այստեղ է դրսևորվում Աթայան փիլիսոփայի դիալեկտիկական մտածողությունը, երբ լեզուն և արտալեզվական իրականությունը ներկայացվում են դիալեկտիկական հակադրամիասնության մեջ, ճիշտ այնպես, ինչպես օբյեկտը և սուբյեկտը, արտաքինը և ներքինը և այլն:

Էդ. Աթայանի աշխատությունների ինքնատիպությունը պայմանավորված է երևույթների քննության նոր եղանակով, ինչպես ինքն է կոչում, *հայեցակերպային* մոտեցմամբ: Ինչպես գիտենք, սուսյուրյան հայտնի երկատումները դեռ երկար ժամանակ գերիշխող էին: Լեզվաբանական աշխատություններում երևույթների քննության մեջ կիրառվում էին այդ երկատումները, ինչպես, օրինակ՝ լեզու և խոսք, բովանդակություն և արտահայտություն, հարացույց և շարակարգ, նշանակիչ և նշանակյալ և այլն: Աթայանը, սակայն, հավատարիմ իր սկզբունքին, փորձեց հաղթահարել իշխող այս դիրքորոշումը և առաջարկել հայեցակերպային իր մոտեցումը: Հեղինակը համոզված է, որ հնարավոր է ի մի բերել նաև երկատումների բևեռային բաղադրիչների կոնկրետ միասնությունը ներկայացնող միջանկյալ օղակները: Հակադիր հայեցակերպերի և դրանք կապակցող օղակների դիտարկումը, Աթայանի կարծիքով, լեզվաբանության պատմության ընթացքում անտեսվել է, մինչդեռ հենց դա է դժվար ըմբռնելի և որոշիչ²:

Էդ. Աթայանը համարվում է հայ նշանագիտության հիմնադիրը: Նրա նշանագիտական դիտարկումները գերազանցապես տարբերվում են նշանագիտական ընդհանուր դիտարկումներից ու պատկերացումներից: Աթայանը այստեղ ևս դուրս է գալիս ավանդականի շրջանակից՝ ստեղծելով նշանագիտական յուրատեսակ համակարգ: Եթե ավանդական նշանագիտության մեջ ընդունված էր նշանակիչ և նշանակյալ երկատումը, ապա Աթայանը առաջար-

² Էդ. Աթայան, Լեզվական աշխարհի ներքին կերպավորումը և արտաքին վերաբերությունը, Ե., 1981, էջ 34: Մեր աշխատանքներից մեկում, իբրև մի կապող օղակ՝ լեզվի և խոսքի միջև, դրվում է ոճը; Տե՛ս. Վ. Գ. Համբարձումյան, Լեզու, ոճ, խոսք // «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1981, 3, էջ 182-191 (ծանոթ. խմբ.):

կում է հաշվի առնել նաև տարբեր միավորների մեջ չափումների գուգակցումը, քանի որ վերջիններս ևս նշանային բնույթ ունեն և տվյալ միավորների մեջ հանդես են գալիս որպես առանձին նշան կամ ենթանշան, ինչպես Աթայանն է բնորոշում, *նշան՝ նշանի մեջ կամ ներքին նշան*: Այսպիսով՝ դիտարկելով նաև այդ չափումների միահյուսումը՝ Աթայանը միավորը համարում է նշանային միկրո-համակարգ, իսկ գուգակցումները հաշվարկում է արտաձական ե-դանակով: Ըստ այդմ՝ առանձնացվում են ոչ միայն առանձին բո-վանդակություն և արտահայտություն, դրանից անկախ էլ *լեզու և խոսք*, այլև *լեզվական բովանդակություն, խոսքային բովանդակու-թյուն, լեզվական արտահայտություն, խոսքային արտահայտու-թյուն*: Վերջիններիս շարժման ուղղություններով էլ պայմանավոր-ված՝ առաջանում են համապատասխան «ներքին նշանները»՝ գո-յաբանական կամ իմացաբանական:

Անվանի լեզվաբան-փիլիսոփայի աշխատությունները յուրա-հատուկ ձևով են շարադրված. դրանք կարծես լրացնում ու շարու-նակում են մեկը մյուսին: Հեղինակի հայացքները աստիճանաբար խորանում ու փոխլրացվում են նոր գաղափարներով, նախորդ աշխատության դիտարկումները նոր եզրահանգումների են հան-գեցնում: Երբեմն թվում է՝ հեղինակը տվյալ աշխատության մեջ լիո-վին չի բացահայտել իր դիրքորոշումը, որպեսզի ընթերցողն այդ բացահայտումը փնտրի հաջորդ աշխատության մեջ: Այսպես, օրի-նակ՝ «Լեզվական աշխարհի ներքին կերպավորումը և արտաքին վերաբերությունը» աշխատության վերջին հատվածում՝ հավելվա-ծում, Աթայանն արդեն իսկ ուրվագծում է իր նոր գրքի գաղափար-ները, ակնարկում ազատության փիլիսոփայության մասին, այդ թվում՝ ստեղծագործական ազատության. «Ճանաչողության համար ճանաչողությունը ինքն իրենից հրաժարվող, դեպի կյանքը նպա-տակաուղղված, բուն ճանաչողության այլասերված փոխակեր-պույթն է, որն ստեղծագործական հիմունքի հավելյալ արգասիք է միայն. մարդու մեջ իսկական մարդկայինը ոչ թե Homo Sapiens-ը

կամ Homo Cognoscens-ն է, այլ Homo Creator-ը՝ կերտող՝ ոչ թե արդյունքի, այլ որոնման մարդը...»³:

Ինչպես ինքը՝ Աթայանն է բնորոշում, իր աշխատություններում, անդրադառնալով և ընդգրկելով նորանոր *ոլորտների ոլորտները*, լեզվաբանությունից աստիճանաբար անցում է կատարում դեպի լեզվի փիլիսոփայության բնագավառ, իսկ լեզվափիլիսոփայությունից էլ՝ արդեն բուն փիլիսոփայությունը: Աթայանի փիլիսոփայական հայացքների կիզակետում ազատության փիլիսոփայությունն է, ազգային ինքնագիտակցությունը, անազատության հոգեբանությունը: Ազատության և անազատության փիլիսոփայության քննությունը հեղինակը լրացնում է հոգեբանական դիտարկումներով, քանի որ համոզված է, որ ազատությունը առաջին հերթին հոգեբանական կարգ է:

Աթայանը անհագ հետազոտող էր, նրան շարունակ նոր հորիզոններ էին հետաքրքրում, նոր բացահայտումներ: Ինչպես ինքն է նշում. «Այժմ ինձ համար բացահայտումների մի այնպիսի շրջան է սկսվել, որի համեմատ իմ նախկին կյանքի ամբողջ ընթացքը կարող է համեմատվել կրիայի քայլի հետ: Ամեն անգամ մենք հայտնվում ենք մի նոր և մարդկանց դեռևս անճանաչելի տեղում: Եվ այդ թռիչքն ինձ համար այնքան թանկ է, քանի որ ինձ հետ է իմ ոգեշնչումը, իմ կիսատ, անօգնական և այդքան համառ ոգեշնչումը, որն ինքը պիտի որոշի՝ մնալ առկա կարգավիճակում, թե տեղափոխվել հեռակա»⁴:

Աթայան գիտնականի մասին խոսելիս չպետք է մոռանալ նաև մի այլ բնագավառ՝ *տերմինաբանությունը*: Աթայանը՝ որպես նորի ջատագով և մեծ նորարար, չէր կարող անմասն մնալ տերմինաստեղծման գործընթացից: Փաստ է, որ լեզվափիլիսոփայության ոլորտը հարստացել է նոր տերմիններով, որոնցից շատերը, իհարկե, հեղինակային կիրառության սահմաններում են, բայց նայնպես յուրատիպ և աթայանական շնչով լի: Նշենք, որ ինչպես Աթայան

³ *Էդ. Աթայան*, նշվ. աշխ., էջ 386:

⁴ *Չ. Աթայան*. Указ. соч., с. 18:

լեզվափիլիսոփայի հայացքները, այնպես էլ այս ոլորտը դեռևս լիարժեք ուսումնասիրության չի ենթարկվել, դեռևս չկա հստակ հաշվարկ, վիճակագրություն, տերմինների վերլուծություն: Նշենք, սակայն, դրանցից մի քանիսը: Այսպես, օրինակ՝ *բառային սկզբնաբուն* դատարկ հնչյուն՝ դատարկաբանություն իմաստով, *բառային մոլլացիա*՝ եթե ոչ դատարկ, ապա անհոդաբաշխ հնչյուն իմաստով, *նշանակցում*՝ կոննոտացիա կամ նշանակություն իմաստով, *ներակա*՝ ներլեզվական իմաստով, *անդրանցական*՝ արտալեզվական իմաստով և այլն:

Կյանքի վերջին մեկուկես տասնամյակի ընթացքում՝ 1985-1990-ական թթ. Աթայանը հաջողությամբ հանդես է եկել նաև որպես *հրապարակախոս*՝ գրելով բազմաթիվ հոդվածներ այն օրերի հրատապ իրադարձությունների մասին:

Մեծ լեզվաբանը, փիլիսոփան չի սահմանափակվել իր գիտական և գիտամանկավարժական գործունեությամբ: Քչերը գիտեն, որ Էդ. Աթայանը զբաղվել է նաև թարգմանչական գործունեությամբ՝ հայերեն թարգմանելով եվրոպական և ռուս հայտնի գրողների և փիլիսոփաների աշխատանքներ, երբեմն էլ՝ դրանցից կարևոր պատառիկներ: Հիշատակելի է, որ դրանց մի մասը դեռևս տպագրված չէ:

Իր վերջին գիրքը՝ «Հոգին և նրա արտացոլումները», հեղինակը գրում էր զուգահեռաբար երկու լեզվով՝ հայերեն և ռուսերեն, որը, սակայն, այդպես էլ չհասցրեց ավարտել: Գիրքը լույս տեսավ հետմահու՝ 2012 թ. Մոսկվայում՝ Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի փիլիսոփայության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Կարող ենք փաստել, որ Աթայանի գիտական ժառանգությունը հիմնարար նշանակություն ունի գիտության տարբեր բնագավառների՝ բուն լեզվաբանության և փիլիսոփայության, լեզվափիլիսոփայության, լեզվանշանագիտության համար:

Պետք է նշել, որ Է. Աթայանի գործունեությունը ըստ արժանվույն գնահատվել է. նա պարգևատրվել է «Մովսես Խորենացի» մե-

դալով: Թե՛ կենդանության օրոք, թե՛ հետմահու անվանի լեզվաբանի, փիլիսոփայի մասին խոր ակնածանքով և պատկառանքով են արտահայտվել նրա ժամանակակիցները, նրա հետևորդները, գիտության ճանապարհի ուսուցիչները և աշակերտները: Հիշատակելի են Աթայանի դոկտորական ատենախոսության պաշտոնական ընդդիմախոս, Աթայան լեզվափիլիսոփայի մեծ ուսուցիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Լոսնի խոսքերը. «Էդ. Աթայանը ոչ միայն մեծ աշխատանք է կատարել, այլև մի հսկայական առաջընթաց քայլ է արել ամենաբարդ գիտակարգերից մեկի ուսումնասիրության և տեսության մեջ: Աթայանի դոկտորական ատենախոսության պաշտպանությունը որոշակի տոնակատարություն է մեր խորհրդային գիտության մեջ»⁵:

Անվանի գիտնական Էդ. Աթայանի ինքնօրինակ փիլիսոփայական հումանիզմը և լեզվաբանական աշխարհընկալման տեսությունը հետագայում ևս լինելու են նույնքան կարևոր և անկրկնելի:

⁵ Э. Атаян, Указ. соч., с. 238.